

DOSYA/DERLEME**ULUSLARARASI POLİTİKA BAĞLAMINDA SUYA ERİŞİM SORUNU**

Nesrin ALGAN*

Yeryüzünün çoğunluğunu oluşturan bir elementin içinde bulunduğu sorunun, yeryüzünün en büyük sorunu olarak algılanması gerekirdi. Oysa -henüz Kuzey için yaşamsal bir tehdit olarak görülmemesinden herhalde- su için uluslararası alanda önemli adımlar atılmış değil. Bugünkü üretim ve tüketim eğilimlerinin sürmesi durumunda uluslararası düzeyde bağlayıcılığı olan bir Protokol için bitmez tükenmez bir görüşme maratonunun başlaması kaçınılmaz olacak; tıpkı iklim değişikliğinde olduğu gibi. Sorunun kaynağında, bugüne değin egemen olan liberal politikaların hava, su ve toprağı maliyetsiz olarak görmesi yatıyor. Suyun ve toprağın, havanın akıbetine uğramaması gerekiyor; yoksa hepimiz için çok geç olabilir.

Suya Erişim Sorunu

Dünyanın dörtte üçü suyla kaplı olup, yüzeysel suların %97'den fazlası tuzludur. Geriye kalan tatlı suyun büyük çoğunluğu ise buzullarda yer almaktadır. Tatlı su kaynaklarının niceliksel olarak kısıtlı miktarda bulunmasına ek olarak, insanların faaliyetleri sonucu suların nitelikleri de hızlı bir şekilde bozulmuştur. UNESCO'nun verilerine göre, su kaynaklarına günde yaklaşık 2 milyon ton atık bırakılmaktadır. 1 litre atık su yaklaşık 8 litre tatlı suyu kirletmektedir ve yeryüzündeki kirletilmiş su miktarı 12.000 km³ civarındadır (UNESCO, 2008). Nüfus artış hızıyla birlikte su kirliliğinin de aynı biçimde artması durumunda, 2050 yılına kadar dünya çapında 18.000

km³ tatlı su kaybedilmiş olacaktır. Birleşmiş Milletler verilerine göre, yoksul ülkelerde her gün 6 bin çocuk kirli su ve sağlıksız çevresel koşulların yol açtığı hastalıklar sonucu ölmektedir. Nehir havzalarının aşırı kullanım ve kirlenmesi sonucu sadece 1998-1999 yıllarında yaklaşık 25 milyon kişinin çevresel mülteci durumuna düştüğü ileri sürülmektedir (Scanlon, 2004). Yine Birleşmiş Milletlere göre, dünya nüfusunun 1 milyardan fazla bir kısmını oluşturan %40'ı su sıkıntısı çekmekte olup, bu sayının 2025 yılında 3,5 milyara çıkacağı (Mengi ve Algan, 2003) 2050 yılında ise, 60 ülkede yaklaşık 7 milyar kişinin su kıtlığı ile karşılaşacağı tahmin edilmektedir (UNESCO, 2008). Dünya Doğayı Koruma Vakfı'na (WWF) göre su tüketimi "1940'ta yılda 1000 km³ civarındayken, bu miktar 1960 yılında ikiye katlanmış, 1990 yılında tekrar ikiye katlanarak 4130 km³'e ulaşmıştır. Bu suyun %70'i tarımsal sulama amaçlı, %10'u içme-kullanma suyu olarak, %20'si ise sanayi sektöründe kullanılmıştır" (WWF, 2008).

Temel insani gereksinimler için, 5'i içme suyu, 20'si hijyen ve sanitasyon, 15'i banyo ve 10'u da yemek pişirmek üzere kişi başına günde toplam 50 litre suya gerek duyulduğu ileri sürülmektedir¹. Dünya Doğayı Koruma Vakfı'nın aktardığı bilgilere göre (WWF, 2008):

Kanadalı insanların günlük su tüketimi 150-200 litredir. Çad, Nijer ve Mali'de ise günlük su tüketimi 10 litreyi geçmemektedir. Bir ülkenin su zengini olabilmesi için kişi başına düşen yıllık ortalama su miktarının en az 10.000 metreküp olması gerekir. Kişi başına yılda

*Prof. Dr., AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi

ortama 92.000 metreküp su düşen Kanada, su zenginliğinde birincidir. Kişi başına 138 metre küp su düşen Ürdün ve 124 metreküp su düşen İsrail en az suyu bulunan ülkelerdir. Türkiye, kişi başına düşen yıllık ortalama 1.430 metreküp ile su yoksulu bir ülkedir. Gelişmiş ülkelerde doğan bir çocuğun tükettiği su miktarı gelişmekte olan ülkelerde doğan bir çocuğun tükettiğininin 30 ile 50 kat daha fazlasıdır. Hala dünyadaki beş kişiden biri yeterli ve ulaşılabilir temiz içme suyuna sahip değildir. Her yıl 250 milyon insan, kirli sularla bulaşan hastalıklara yakalanmakta ve yaklaşık beş milyon kişi yaşamını kaybetmektedir. Dünyadaki 2 milyar 600 milyon kişi de atık suları atacak sistemden yoksun bulunuyor.

Su Hakkı İçin Uluslararası Çabalar

İnsan haklarına ilişkin tüzel düzenlemelerde doğrudan su hakkını içeren özel bir hüküm bulunmamaktadır. Su hakkı, bu belgelerde güvence altına alınan birçok temel insan hakkının bütünüleyicisi olarak yorumlanmaktadır. Suyun, başta yaşama hakkı olmak üzere, sağlık, besin, kalkınma, yeterli barınmaya sahip olma, eğitim, halkların kendi kaderini tayin, bilgi edinme, katılım, güvenli ve sağlıklı çalışma koşulları gibi haklarla bütünüleyici ilişkiler içinde olduğu konusunda genel bir mutabakatın bulunduğu söylemek mümkündür. Suyun yaşamın temel unsuru olduğu gerçeğinden hareketle, insan haklarının gerçekleştirilebilmesinin su hakkıyla doğrudan ilişkili olduğunu ileri sürebilmek olanaklıdır. Bu bağlamda bir insan hakkı olarak su hakkının varlığından bahsedilebilir. Öte yandan su hakkının kendi başına bizzatihi bir insan hakkı olarak kabul edilmesi gerektiği konusunda son yıllarda dikkat çeken çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede özellikle sivil toplum kuruluşlarının "su hakkı" (right to water) konusunda uluslararası bir anlaşmaya gereksinme duyulduğu savını gündemde tutmaya çalıştıkları dikkat çekmektedir. Mavi Gezegen Projesi (The Blue Planet Project), Dünya Koruma Örgütü (IUCN) ile Uluslararası Yeşil Haç (Green Cross International) bu konudaki öncü kuruluşlar olarak nitelendirilebilir. Henüz sayıları çok fazla olmasa da, Güney Afrika Cumhuriyeti, Kolombiya, Zambiya gibi ülkelerin anayasalarında da herkesin yeterli miktarda suya erişim hakkı güvence altına alınmıştır.

Su konusunda sürdürülen çalışmalarda "tatlı su", "içme suyu", "temiz içme suyu", "içilebilir su", "yeterli içme suyu", "güvenli içme suyu" gibi farklı kavramlar kullanıldığı, önerilen politika ve tüzel düzenlemelerin de "su arzı", "sağlık için yeterli su arzı", "bütünüleşik su kaynakları yönetimi", "ekosistem yaklaşımı" gibi değişik yaklaşımları yansıttığı görülmektedir. Bu farklı kavram ve yaklaşımlar su hakkına ilişkin özgün bir tüzel düzenleme yapılabilmesinin önündeki önemli engellerden birini oluşturmaktadır.

Dünya Koruma Örgütü, su hakkının içeriğinin, temel insan gereksinmelerini karşılayacak biçimde,

yeterli nicelik ve uygun nitelikteki suya erişim hakkı olarak tanımlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, su hakkının bir insan hakkı olarak kavramsallaştırılması bakımından aşağıdaki üç yönünün açıkça tanınması gerektiği ileri sürülmektedir (Scanlon, 2004).

- Erişilebilirlik,
- Uygun nitelik,
- Yeterli nicelik.

Uluslararası Belgelerde Su Hakkı

Suyun erişilebilirliğinden herkes için güvenli fiziksel erişimin yanı sıra, ekonomik erişim ile yasal ve fiili erişilebilirliği de anlamak gerekmektedir. Nitelik bağlamında kişisel ve evsel kullanımlar için güvenli olması, nicelik bakımından ise yine bu kullanımlarda sürekliliği sağlayabilecek miktarda bulunması gerekmektedir. Bir insan hakkı olarak su hakkına doğrudan ve/veya dolaylı olarak yer veren ve yasal olarak bağlayıcılığı olan uluslararası tüzel düzenlemelerin listesi aşağıdadır:

- Birleşmiş Milletler Şartı (1945)
- Savaş Tutsaklarına Muamele ile ilgili Cenevre Sözleşmesi III (1949)
- Savaş Zamanında Sivillerin Korunması ile ilgili Sözleşme Cenevre Sözleşmesi IV (1949)
- Uluslararası Sivil ve Siyasi Haklar Akdi (1966)
- Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Akdi (1966)
- Cenevre Sözleşmesi'nin Eki Protokol I-II (1977)
- Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Tüm Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi, (CEDAW) (1979)
- Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989)
- Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu 1992 tarihli Sınıraşan Suyollarının ve Uluslararası Göllerin Kullanımı ve Korunması Hakkında Helsinki Sözleşmesinin eki olan Avrupa Bölgesi için Su ve Sağlık Protokolü (1999)

Öte yandan bu hakkı içeren çeşitli hükümlerin yer aldığı bildirge, şart, eylem planı, karar, tavsiye kararı gibi düzenlemelerin çokluğu da dikkat çekici düzeydedir². Bunlardan 1977 tarihli Birleşmiş Milletler Su Konferansı Mar del Plata Bildirgesi su hakkının ilk kez temel bir insan hakkı olarak tanımlandığı bir belge olarak dikkati çekmektedir. Bildirge'de gelişme düzeyleri ile sosyal ve ekonomik koşulları ne olursa olsun tüm halkların temel su gereksinmelerinin karşılanması için eşit miktarda ve nitelikte içme suyu

hakkına sahip oldukları vurgulanmaktadır (Scanlon, 2004). Öğretide bazı yazarlarca bu tür belgelerin yasal olarak bağlayıcılığı olmayan (non-legally binding) düzenlemeler biçiminde yorumlandığı görülmektedir. Oysa bu tür düzenlemelerin kabul eden ülkelerin politik irade beyanları olmalarının yanı sıra, yapılageliş (teamül, örf, adet), hukuk genel ilkeleri ve etik kuralları gereğince, kabul eden tüm tarafların uyması gereken yükümlülükler olarak değerlendirilmesi gerekmektedir³. Benzer biçimde uluslararası örgütlerce ve/veya bazı uluslararası antlaşmalar uyarınca düzenlenen hükümetler arası toplantılarda kabul edilen karar (resolution-decision) veya tavsiye kararlarının (recommendations) tüzel niteliği için de, o örgütün kurucu antlaşmasıyla ve/veya toplantıya konu olan antlaşmayla oluşturulan sisteme uygun olarak yorum yapmak gerekir. Bu bağlamda, özellikle Birleşmiş Milletler sistemi içerisinde kabul edilen kararların yasal olarak bağlayıcılığının olmadığını ileri sürmek uygun görülmemektedir⁴. Bu anlayıştan hareketle su hakkıyla ilgili olarak "yasal olarak bağlayıcılığı olmayan" belgeler biçiminde yorumlanan (Scanlon, 2004) düzenlemeleri de uluslararası tüzel araçlar olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu düzenlemeler arasında yer alan Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonunun Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi tarafından Kasım 2002'de kabul edilen 15 Numaralı Genel Yorum ise su hakkının küresel düzeyde kabulü yönündeki en önemli gelişmelerden birisidir⁵.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonunun Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesinin 15 Numaralı Genel Yorum belgesine göre su hakkı; gündelik, bireysel ve evsel gereksinimleri karşılamaya uygun, yeterli, güvenli, makul (kabul edilebilir), fiziksel ve ekonomik bakımdan erişilebilir ve nitelikli su olarak yorumlanmaktadır. Çeşitli uluslararası sivil toplum kuruluşlarının ortaklaşa hazırladıkları "Su Hakkına İlişkin Çerçeve Bir Sözleşme İçin Temel İlkeler" incelendiğinde, su hakkının "Yaşam İçin Su"ya erişim anlamına gelen temel bir hak olarak tanımlandığı görülmektedir. "Yaşam İçin Su" ise sadece insanın gereksinimlerini değil, nehirlerin, derelerin ve tüm sucul ekosistemlerin sağlığı için gerek duyulan yeterli su akışını da sağlamak anlamında kullanılmaktadır⁶. Bu sözleşme tasarısının temel ilkelerinin ilgi çekici bir diğer yönü de, bir insan hakkı olarak su hakkı ile su ticaretine ilişkin düzenlemeleri bağdaştırmaya çalışmasıdır. Bu yaklaşım, bazı sivil toplum kuruluşlarınca su hakkına ticari haklar karşısında gerekli önemi ve önceliği vermediği gerekçesiyle eleştirilmektedir (Blue Planet, 2005). Bu eleştirilerin temelinde, suyun yerküreye ve tüm canlılara ait olduğu görüşü bulunmaktadır. Bu görüşün diğer savları ise, suyun temel bir insan hakkı olarak kamu tarafından adil biçimde dağıtılması ve asla kar için tahsis edilemeyeceği, korunması ve yenilenmesi gerektiği, su bakımından güvenli bir geleceğin temini için yönetim kararlarının hükümetlerin veya özel sektörün tek başlarına değil, yerel toplulukla ortaklaşa verilmesinin şart olduğudur⁷.

Sonuç: Nasıl Bir Su Hakkı?

Doğası gereği insan hakları bağlamındaki su hakkı konuya insan merkezci bir anlayışla yaklaşmaktadır. Oysa su tüm canlılar ile ekosistemlerin yaşar kalması bakımından vazgeçilemez ve ikame edilemez niteliktedir. Konuya çevre merkezci bir etik anlayışıyla yaklaşıldığında, kuşkusuz su hakkını tüm canlıların yaşam hakkının bütünleyici bir parçası olarak nitelendirmek gerekmektedir. Su kaynaklarının kişi başına tüketim eğiliminin bugünkü gibi sürmesi halinde, insanın 25 yıl içerisinde kullanılabilir tüm tatlı suyun %90'ını tüketerek, diğer tüm canlıların sadece bu kaynakların %10'uyla yetinmesine neden olması da bu görüşü doğrulamaktadır (Scanlon, 2004).

Bir hakkın ticaretinin yapılabilmesi veya alınıp satılabilmesi o hakkın özünü tümden çelişen bir durumdur. Su hakkının kapsamı gereken ekonomik olarak erişilebilir olma özelliği, serbest piyasa koşullarında bu hakkın ne ölçüde kullanılabileceği sorununa bir çözüm gibi sunulmaktadır. İçme suyu hakkının, her insanın temel gereksinimlerini karşılayabileceği su miktarına makul bir fiyatla erişebilmesi bağlamında yorumlanan görüşler buna örnek olarak verilebilir (Smets, 2000). Su hakkının sınırsız bir su miktarı hakkı olarak algılanmaması gerektiği, kaynakların, ekolojik baskılar, ekonomik ve sosyal etmenlerce sınırlandırıldığı görüşüne katılmamak olanaklı değildir. Ancak Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesinin 15 Numaralı Genel Yorumundaki düzenlemelerin çok isabetli biçimde ortaya koyduğu gibi, fiziksel ve ekonomik erişilebilirliğin, herkesin suya, su olanaklarına ve hizmetlerine ayırım gözetilmeden ulaşabilmesinin sağlanması anlamına gelen "ayırım gözetmeme" ilkesiyle güçlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda su hakkının bir diğer önemli boyutunu da, su ile ilgili politika, program veya stratejilerin oluşturulmasında karar verme süreçlerine halkın katılımı oluşturmalarıdır (Pejan, 2004).

Günümüzde egemen küresel piyasa koşullarında, insan merkezci bir yaklaşımla da olsa su hakkını düzenleyen uluslararası bir sözleşmenin kabulü kısa dönemde gerçekleştirilebilecek bir amaç gibi görülmemektedir. Su kaynaklarının ve su arzının çokuluslu şirketlerin mülkiyetine ve/veya kontrolüne bırakılması, Birleşmiş Milletler'in 2015'e kadar, güvenli içme suyuna erişemeyenlerin oranını yarı yarıya azaltmak ve su kaynaklarının kabul edilmeyen sömürsünü engellemek hedeflerini gerçekleştirebilmesinin önündeki temel engeli oluşturmaktadır⁸.

Suyun -iklim değişikliğinde olduğu gibi- bir türlü sonuç alınamayan küresel görüşmelere konu olmasını istemiyorsak bugünlerden başlayarak bir şeyler yapmak gerekiyor. Bu gerçek özellikle Kuzey'in varıl ülkeleri için geçerli. Suyun sonunun iklime benzememesi gerekiyor; yoksa hepimiz için çok geç olabilir.

Dipnotlar

1 Peter H. Gleick (1996). Basic Water Requirements for Human Activities: Meeting Basic Needs, Water International, 21: 88-89'dan aktaran (Scanlon, 2004).

2 Bu düzenlemelerin tamamı tarihsel kronolojiye uygun olarak sırasıyla şu şekildedir: 1948 BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1972 BM Stockholm İnsan Çevresi Konferansı Bildirgesi, 1974 BM Açlık ve Kötü Beslenmenin Ortadan Kaldırılması Evrensel Bildirgesi, 1977 BM Su Konferansı Mar del Plata Bildirgesi, 1981 Afrikalı İnsan ve Halkların Hakları Şartı, 1986 BM Gelişme Hakkı Bildirgesi, 1987 BM Çevre ve Gelişme Komisyonu "Ortak Geleceğimiz Raporu, 1988 Amerikan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanlarında İnsan Hakları Sözleşmesi San Salvador Protokolü, Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun, bireylerin gönenci için sağlıklı bir çevreyi güven altına alma konulu 1990 tarih ve 45/ 94 numaralı Kararı, 1990 Afrika Çocuk Hakları ve Gönenci Şartı, 1990 UNESCO Çocuk Eylem Planı İçin Dünya Zirvesi, Birleşmiş Milletlerin Özgürlüğünden Yoksun Bırakılmış Küçüklerin Korunması için Birleşmiş Milletler Kuralları, 1992 BM Çevre ve Gelişme Konferansı Rio Bildirgesi ve Gündem 21, 1992 Uluslararası Su ve Çevre Konferansı Dublin Bildirisi, 1992 İkinci Uluslararası Su Mahkemesi Amsterdam Bildirgesi, 1994 BM Ayrımcılığı Önleme ve Azınlıkların Korunması Alt-Komisyonu İnsan Hakları ve Çevre İlkeleri Taslağı, , 1994 BM Uluslararası Nüfus ve Gelişme Konferansı Eylem Planı, 1995 BM Sosyal Gelişme Zirvesi Eylem Planı, 1995 IUCN Uluslararası Çevre ve Gelişme Taslak Akdi, 1998 Uluslararası Su ve Sürdürülebilir Gelişme Konferansı Sonuç Bildirgesi, 1999 Su Kaynaklarının Sürdürülebilir Yönetimine İlişkin Maderya Bildirgesi, 2000 BM Binyıl Bildirgesi, 2000 21.Yüzyılda Su Güvenliğine İlişkin Lahey Bakanlar Bildirgesi, 2000 Avrupa Çevresel Hukuk Konseyi (ECEL) Su Hakkı Kararı, 2001 Amerika İnsan Hakları Forumu İkinci Halklar Zirvesi Bildirgesi, 2001 Avrupa Su Kaynakları Şartına Üye Devletler Bakanlar Komitesininin 14 numaralı Tavsiye Kararı, BM İçme Suyu Hakkının Gerçekleştirilmesininin Desteklenmesine İlişkin İnsan Haklarının Korunması ve Teşviki Alt- Komisyonunun 2002/ 6 numaralı Kararı, 2002, 2002 BM Sürdürülebilir Gelişme Zirvesi Johannesburg Uygulama Planı, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonunun Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi tarafından Kasım 2002'de kabul edilen 15 Numaralı Genel Yorum, BM 2005 Dünya Zirvesi Çıktısı.

3 Uluslararası hukukun diğer asıl kaynakları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Pazarci, 1997).

4 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Kaboğlu, 2006: 201-234).

5 Karar metni için bkz. United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Substantive issues arising in the implementation of the

International covenant on economic, social and cultural Rights, advance unedited version, General Comment No. 15 (2002), The right to water (Articles 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), Unedited Version, 26 November 2002.

6 Fundamental Principles. for a Framework Convention. On the Right to Water, Ulaşım Tarihi 13 Mayıs 2008, www.gci.ch/docs/principlesofconvention.pdf.

7 Bu yaklaşımın temel kavramları olan "water commons, water stewardship, water democracy" için bkz. (Blue Planet, 2006)

8 BM Binyıl Bildirgesi ile BM Johannesburg Dünya Sürdürülebilir Gelişme Zirvesi Uygulama Planı hedefleri için bkz. (Mengi ve Algan, 2003).

KAYNAKLAR

Blue Planet Project Web Sayfası (2005) Assessing the "Green Cross" Proposal for a Global Framework Convention on the Right to Water", Prepared for the Blue Planet Project by Steven Shrybman, of Sack, Goldblatt, Mitchell, Ulaşım Tarihi 3 Nisan 2005.http://www.blueplanetproject.net/documents/Green_Cross_Critique_Summary.pdf

Blue Planet Project Web Sayfası (2006) Ulaşım Tarihi 3 Nisan 2007, http://www.blueplanetproject.net/RightToWater/documents/Maude_Mexico_2006-03.pdf

Des Jardins, J R (2006) Çevre Etiği. Çev. Ruşen Keleş. İmge Kitabevi: Ankara.

Ertan, B (2001) Hayvan Hakları ve Türkiye. Cevat Geray'a Armağan. Mülkiyeliler Birliği Yayını: Ankara.

Green Cross International (2008) Fundamental Principles for a Framework Convention on the Right to Water. Ulaşım Tarihi 18 Mayıs, www.gci.ch/docs/principlesofconvention.pdf

Kaboğlu, I (1996) Çevre Hakkı. 3. Baskı. İmge Kitabevi: Ankara.

Kaboğlu, Ö I (2002) Özgürlükler Hukuku, 6. Baskı. İmge Kitabevi: Ankara.

Kaboğlu, Ö I (2006) İnsan Hakları Belgeleri ve Koruma Mekanizmaları". İnsan Hakları. Ankara Barosu İnsan Hakları Hukuku Araştırma Uygulama Danışma Merkezi Konferans, Panel ve Sempozyumlar kitabının içinde: Ankara.

Kaplan Mengi, A (2001) Avrupa Birliği'ne Üye Ülkelerin Anayasalarında Çevre ile İlgili Düzenlemeler,

Cevat Geray'a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Yayını: Ankara.

Keleş, R. Ertan, B (2002) Çevre Hukukuna Giriş. İmge Kitabevi: Ankara.

Keleş, R. Hamamcı, C (2005) Çevre Politikası. 5. Baskı, İmge Kitabevi: Ankara. 2005.

Mengi, A, Algan, A (2003) Küreselleşme ve Yerelleşme Çağında Bölgesel Sürdürülebilir Gelişme: AB ve Türkiye Örneği. Siyasal Kitabevi: Ankara.

Özdek, Y (1993) İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı. TODAİE Yayını: Ankara.

Pazarcı, H (1997) Uluslararası Hukuk Dersleri, I. Kitap (6. Baskı). Turhan Kitabevi: Ankara.

Pejan, R (2004) The Right to Water: The Road to Justiciability. The George Washington International Law Review. Vol. 36.

Scanlon, J et.al. (2004) Water as a Human Rights. IUCN - The World Conservation Union.

Smets, H (2000) L'Eau au XXIe Siècle: De la Vision a l'Action, Futuribles: Paris.

Sungurbey, I (1992) Hayvan Hakları. İ.Ü. Basımevi: İstanbul.

Topçuoğlu, M (1998) Çevre Hakkı ve Yargı. Türkiye Çevre Vakfı Yayını: Ankara.

UNESCO (2008) Water for People Water for Life, the United Nations World Water Development Report, Ulaşım Tarihi 12 Mayıs 2008, www.unesco.org/water/wwap

United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Substantive issues arising in the implementation of the International covenant on economic, social and cultural Rights, advance unedited version, General Comment No. 15 (2002) The right to water (Articles 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), Unedited Version, E/C. 26 November 2002.

WWF - Türkiye, Doğal Hayatı Koruma Vakfı Web sayfası (2008) Ulaşım Tarihi 15 Mayıs 2008, <http://www.wwf.org.tr>